

Er zit méér achter de voorgevel

**Bouwhistorische beschouwing voorgevel havezate Oldengaerde
te Dwingeloo**

Jim Klingers, Wijster 2017

Objectgegevens en colofon

Adres

Westeinde 57, 7991 RT, Dwingeloo

Gemeente

Westerveld, Drenthe

Kadastrale gegevens

Dwingeloo, sectie M 906

Status

Rijksmonument nr. 513983 (hoofdgebouw)

Eigenaar

Stichting het Drentse Landschap, Postbus 83, 9400 AB Assen

Uitvoering

Klingers Bouwhistorie & Restauratie, Jim Klingers

Beilerweg 4

9418 TE Wijster

06 41373813

jimklingers@hotmail.com

www.klingersbouwhistorie.nl

Voorwoord

Er zit méér achter de voorgevel

De markante voorgevel van havezate Oldengaerde ziet er sinds de restauratie weer uit als nieuw. Nu moet de bouwgeschiedenis nog worden opgefrist. Want in publicaties blijven we lezen dat 1717 het bouwjaar van de gevel is, dat we hier te maken hebben met een laat voorbeeld van de pilaster- of Vingboonsstijl en dat er bij de bouw gebruik zou zijn gemaakt van hergebruikt materiaal.

Het zijn opvattingen waar ik met dit onderzoek een aantal nieuwe hypothesen tegenover wil plaatsen. Want hoe aannemelijk ze ook lijken vanwege de jaartalstenen waarop ‘anno 1717’ staat, ze roepen bij nader inzien tal van vragen op. Immers, de pilasterstijl kende zijn hoogtijdagen tussen 1640 en 1670 en was in 1717 totaal uit de mode. Dit gold op het platteland evenzeer als in de stad. Waarom heeft de toenmalige eigenaar, baron Cornelis van Dongen jr. – een man van aanzien in Drenthe – zijn voorgevel niet volgens de heersende Lodewijk XIV-stijl laten bouwen? Is het niet vreemd dat hij als een van de rijkste inwoners van de Landschap zijn heil moest zoeken bij een handelaar in tweedehands bouwmaterialen? En waarom verhuisde hij twee jaar na de kostbare bouw alweer naar een ander, veel eenvoudiger huis?

Jammer genoeg plaatste het officiële bouwhistorische onderzoek, uitgevoerd door MAB, geen vraagtekens bij de bouwdatum. Mede daardoor zijn tal van grotere en kleinere aanwijzingen die kunnen duiden op een andere bouwgeschiedenis over het hoofd gezien. Om die reden stuurde ik begin 2017 al een lijstje met aandachtspunten naar het Drentse Landschap. Deze waren gebaseerd op mijn onderzoek naar het interieur van de entreeruimte, verricht in 2015 tijdens mijn studie Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg aan de Hogeschool Utrecht.¹ Ik stuitte daarbij op sporen van een ingrijpende aanpassing van de gevel- en vensterindeling, die vermoedelijk in de tweede helft van de 18de eeuw heeft plaatsgevonden. Ook ontdekte ik interieurkenmerken die in de periode vóór 1717 leken thuis te horen.

Deze zomer ben ik op uitnodiging van het Drentse Landschap tweemaal op de steiger gaan kijken toen slechte plekken in het metselwerk werden verwijderd. Die bezoeken gaven me een goed beeld van de opbouw van de gevels. Mijn vermoedens over de verbouwing werden volledig bevestigd. Ook bleek duidelijk dat de voorgevel van Oldengaerde geen samenraapsel is van tweedehands bouwmaterialen maar deel uitmaakt van een consistent ontwerp, geheel volgens de opvattingen van de 17de-eeuwse pilasterstijl. De gevelindeling is echter ingrijpend aangepast – of beter gezegd: aangetast, want van het harmonieuze ontwerp van weleer is weinig meer over. Omdat bij de veranderingen gebruik werd gemaakt van de oude bakstenen, vallen de wijzigingen op het eerste gezicht echter nauwelijks op.

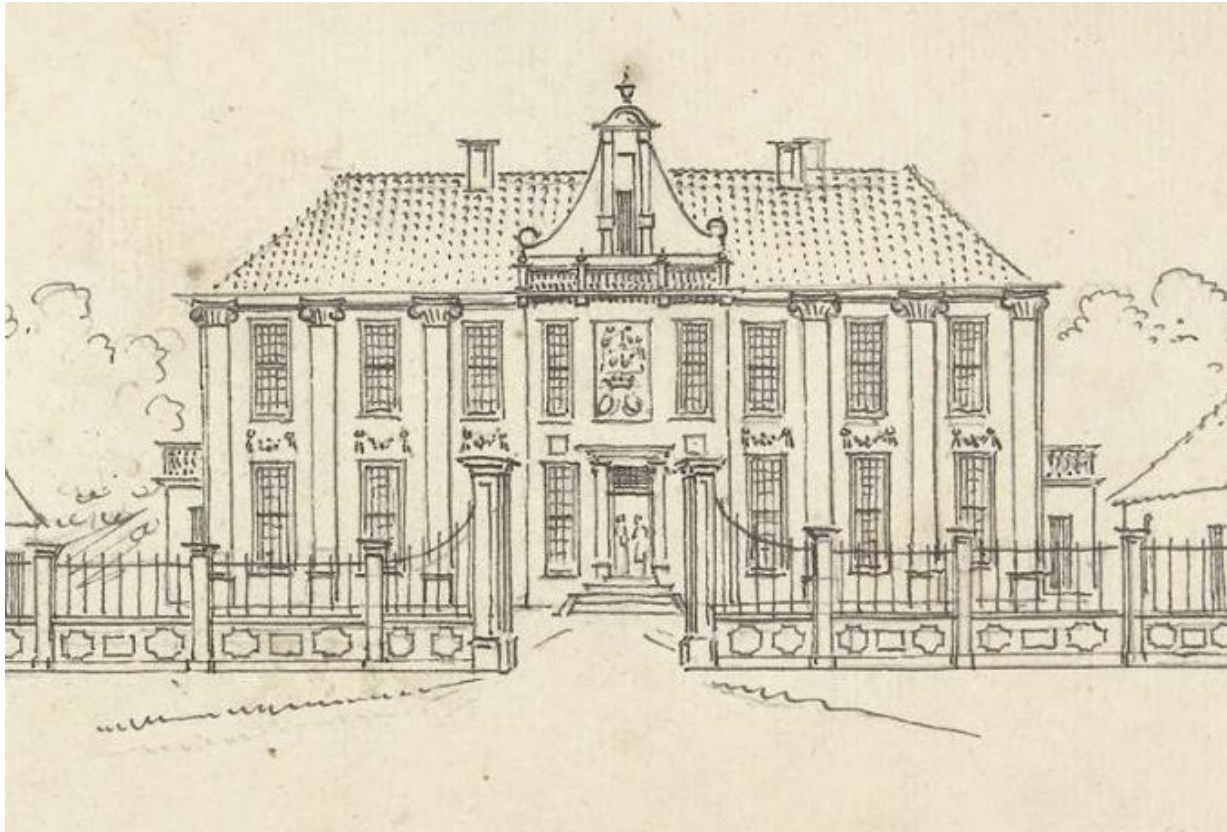
Keiharde bewijzen dat de voorkant van Oldengaerde ouder is dan 1717 vond ik weliswaar niet, toch maken alle aanwijzingen tezamen dit wel zeer aannemelijk. Mijn conclusies zijn met name gebaseerd op bouwhistorisch veldonderzoek, architectuurstudies en op informatie uit eerdere publicaties over Oldengaerde. In verband met de beperkte tijd die ik aan dit onderzoek kon besteden heb ik geen naspeuringen verricht naar mogelijke archiefstukken die mijn opvattingen kunnen bevestigen of ontkrachten. Gelukkig buigen zich op dit moment meerdere mensen over de historie van Oldengaerde in verband met een te verschijnen boek. Ik hoop van harte dat ze mijn onderzoek willen toetsen aan hun eigen bevindingen. Vast en zeker komen daar nog mooie verrassingen uit naar voren.

Jim Klingers
Wijster, december 2017

Belangrijkste conclusies

- De pilastervorgevel van Oldengaerde is hoogstwaarschijnlijk niet in 1717 tot stand gekomen maar eerder, vermoedelijk tussen 1660 en 1670 onder Cornelis van Dongen sr.
- De jaartalstenen hebben betrekking op een verbouwing of een andere gelegenheid.
- Bij de bouw werd geen gebruik gemaakt van hergebruikte ornamenten of raamkozijnen.
- De huidige aanblik is grotendeels het resultaat van een verbouwing ná 1732, vermoedelijk onder Isaac van Dongen tot Entinge rond 1775. Deze verbouwing was onder meer noodzakelijk vanwege de ophoging van het voorterrein.
- Daarbij werd de raamindeling ingrijpend gewijzigd, waardoor onder meer de gevelvlakken tussen de pilasters opnieuw moesten worden opgetrokken.
- De festoenen en jaartalstenen bevinden zich in deze vernieuwde gevelvlakken en zitten dus niet meer op hun oorspronkelijke plek.
- Veel raamvensters werden ingekort en/of verbreed, mogelijk reeds bij een eerdere verbouwing.
- De voorgevel vormt een eenheid met de zijgevels van de voorste beuk van het huis. Waarschijnlijk stamt de hele voorste beuk dus uit circa 1665. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor een oudere opzet met zijvleugels en een inspringende entree.
- Enkele interieurkenmerken ondersteunen het beeld van een 17de-eeuwse oorsprong.

Een waarheidsgetrouwe tekening

De tekening van Cornelis Pronk (1691 – 1759) is de oudst bekende weergave van de havezate en dateert naar wordt aangenomen uit 1732. Nauwkeurige bestudering ervan is onontbeerlijk om een goed beeld te krijgen van de opbouw die de gevel ooit heeft gehad. In de bouwhistorische wereld rust er bijna een taboe op het verbinden van conclusies aan historische tekeningen en prenten. Soms is dat terecht, enkele tekenaars uit de 17de en 18de eeuw lieten hun fantasie volledig de vrije loop bij hun afbeeldingen van kastelen en buitenplaatsen. Anderen, zoals Cornelis Pronk, waren daarentegen vrij nauwkeurig. Volgens sommigen is niet Pronk maar zijn tijdgenoot Abraham de Haan de maker. Een discussie die hier niet ter zake doet, want ook De Haan was een betrouwbare observant.

Enkele verschillen met de huidige situatie springen direct in het oog: zo prijkt op de plek van het huidige fronton een markante halsgevel. De uitbouwjes ter weerszijde van het pand liggen verder naar achteren en zijn in het bezit van een balkon. Het dak is hoger en steiler en de schoorstenen zitten op een andere plaats. De entreepartij is soberder en de raamvensters tellen veel meer ruitjes. Andere verschillen vallen minder op, ze komen hieronder aan bod.

De tekening is niet perfect. Het is een schets. Het middenrisaliet is iets te smal weergegeven en ook lijkt de fijnmazige ruitindeling niet overal te kloppen. Hoewel we dus kritisch moeten blijven, zouden we er zeer onverstandig aan doen om alle details die niet met de huidige situatie stroken als fouten of fantasie af te doen. Pronk nam ondanks de schetsmatigheid duidelijk de nodige nauwkeurigheid in acht, wat blijkt uit de correctie die hij maakte op iets onbeduidends als de plaats van de schoorsteen.

Vingboons versus Lodewijk XIV, klassiek versus strak

De pilaster- of Vingboonsstijl is een vroege vorm van het Hollands classicisme, die voor het eerst werd toegepast door architecten als Hendrick de Keyser, Jacob van Campen en Pieter Post. Belangrijk kenmerk van deze sierlijke, maar strikt geometrische stijl was de toepassing van de aan de Griekse en Romeinse oudheid ontleende 'kolossale orde'. Daarbij vormden pilasters, voorzien van basementen en kapitelen, een hoofdingrediënt. Ze werden over de volle hoogte van de gevel gezet (zoals bij Oldengaerde) of over meerdere verdiepingen. Ook vooruitstekende gevelpartijen (midden- en hoekrisalieten), kroonlijsten en ornamenten als festoenen (guirlandes) en frontons werden gretig toegepast.

Toonaangevende werken in deze stijl waren onder meer het Amsterdamse grachtenpand Herengracht 172 (Hendrick de Keyser 1622), het Mauritshuis (Jacob van Campen, Pieter Post 1633 - 1644) en het Paleis op de Dam (Jacob van Campen, 1648 – 1665). Rond 1640 trad er echter een architect op de voorgrond die zich de stijl zodanig eigen maakte, dat deze naar hem werd vernoemd: Philips Vingboons (1607 – 1678). Hij dankte zijn populariteit niet alleen aan zijn talloze fraaie grachtenpanden en buitenplaatsen, maar ook aan de boeken van zijn ontwerpen. Dit bezorgde hem een grote schare navolgers – waaronder zijn eigen broer Justus Vingboons, die de stijl zelfs naar Scandinavië bracht. Vingboons was tevens degene die de halsgevel introduceerde, een element dat we terugzien bij Oldengaerde. De Vingboonsstijl bleef in een groot deel van Nederland nog populair tot ongeveer 1675.

Zelf was de architect al spoedig uitgekeken op de pilasters. Met name bij zijn ontwerpen voor landhuizen begon hij al vroeg te experimenteren met een strakke variant van het classicisme zonder allerlei opsmuk. Strakke gevels werden vanaf circa 1665 in het Westen en na 1675 ook in de rest van het land de norm en zouden dit nog een eeuw lang blijven. De uitbundige vormtaal die de bouwkunst in veel andere delen van Europa kenmerkte, bleef in Nederland vooral binnenskamers. Pas rond 1775, bij de introductie van het neoclassicisme (Lodewijk XVI-stijl), kwamen pilastergevels opnieuw in de mode. Incidenteel werden er in de tussenliggende periode nog wel gebouwen in een sobere variant van de pilasterstijl ontworpen, zoals de waaggebouwen van Dokkum (1754) en van Leer in Oost Friesland (1714). Een zeldzaam voorbeeld van een adellijke behuizing waarin de stijl nog laat werd toegepast is het Prinsessehof te Leeuwarden, waarvan echter niet duidelijk is of de gevel daadwerkelijk uit 1693 stamt of ouder is.

Anders dan vaak wordt gedacht liep het platteland bepaald niet achterop bij het adopteren van nieuwe stijlen. Zo vinden we de pilasterstijl in Overijssel al bij de huizen Weldom (1645), Almelo (1651) en bij de Crackstate in het Friese Heerenveen (1648). Latere nog bestaande voorbeelden zijn Singraven (1661) en de 'Mennonitenkerke' een voormalige buitenplaats in het Oostfriesse Norden (1662). Ook in de burgerlijke bouwkunst maakte de stijl furore ten noorden van de IJssel, met name in Zwolle. Typische voorbeelden zijn het Hopmanshuis, Rodetorenplein 15 (1663), Melkmarkt 14 (ca. 1665), Diezerstraat 43 (1667) en Thorbeckegracht 17 (1671).

Ook met de introductie van de strakke classicistische stijl (en de daaropvolgende Lodewijk XIV-stijl) was men ten plattelande vroeg. Batinge, de buurhavezate van Oldengaerde, was er een schoolvoorbeeld van. Het huis werd in 1686 door Elbert Anthonie van Pallandt, drost van Drenthe, verbouwd tot een residentie van on-Drentse afmetingen. Het was een zeer eigentijds gebouw. Zo werden de zijvleugels reeds als op zichzelf staande bouwvolumes opgevat – een bouwwijze die was over komen waaien uit Frankrijk en pas drie jaar later bij Paleis het Loo zou worden toegepast. Nog modieuzer was kasteel Eerde bij Ommen dat in 1715 in Lodewijk XIV-stijl werd gebouwd door een andere telg uit de familie Van Pallandt, Johan Warner van Pallandt. De architect, Lubbert Hagen, was eerder al betrokken bij onder meer de verbouw van kasteel Rechteren en het ontwerp van huize De Voorst bij Zutphen. Een iets

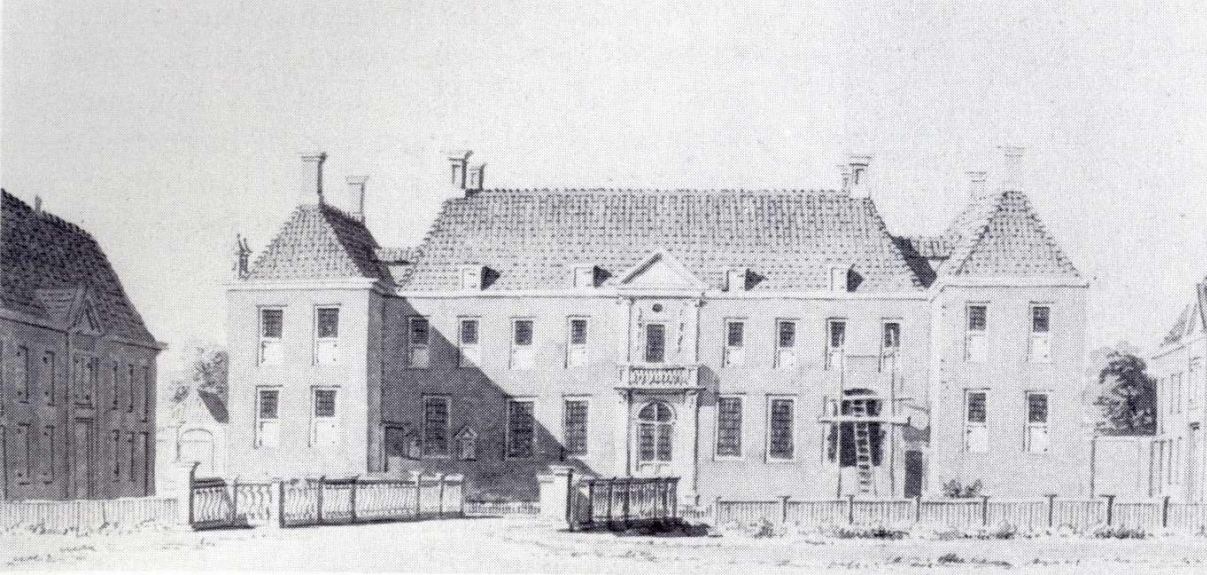
bescheidener voorbeeld uit de strakke Lodewijk XIV-stijl was huis Den Bergh bij Dalfsen, in 1703 gebouwd in opdracht van de Zwolse burgemeesterszoon Willem Jan van Dedem.

De veronderstelde bouwheer van de voorgevel van Oldengaerde, baron Cornelis van Dongen jr. (1665 – 1723) behoorde in feite tot dezelfde kringen als de eigenaren van deze paleisjes. Zijn familie kwam van oorsprong uit de omgeving van Zwolle (huize Zaln ), waar voorvaderen diverse hoge bestuursfuncties hadden bekleed. Hij was een buurman en collega van de Van Pallandts. Zijn oma was een telg uit de familie Van Rechteren. Zijn schoonzus Rutgera van Loen bezat huis Den Bergh voordat dit in handen van de Van Dedems kwam. Kortom, hij zal de modieuze architectuur ongetwijfeld meermaals met eigen ogen hebben aanschouwd. Wanneer hij bij de verbouw van zijn eigen huis in 1717 voor de destijds totaal verouderde Vingboonsstijl zou hebben gekozen, is dat dus op zijn zachtst gezegd opmerkelijk.

1 – 2. De pilastergevels van de Crackstate te Heereveen (1648) en Singraven bij Denekamp (1661) vertonen veel overeenkomsten met Oldengaerde, zij het dat ze veel luxueuzer zijn uitgevoerd. (foto's: Wikimedia Commons)

3. Diezerstraat 43 te Zwolle (1667) is een rijk uitgevoerd voorbeeld uit de burgerlijke bouwkunst. (foto: drimble.nl)

4. Havezate Batinge, hier op een prent van Cornelis Pronk uit 1732, werd in 1686 op zeer moderne wijze verbouwd in de strakke classicistische stijl.

5 – 6. Havezate den Bergh bij Dalfsen (1703) en kasteel Eerde bij Ommen (1715) zijn typerende voorbeelden van de Lodewijk XIV-stijl, die de sobere geveltraditie van het late classicisme voortzette. Nog meer dan voorheen kwam alle nadruk op de entreepartij te liggen, waar ook de enige versiering te vinden was. Als de voorgevel van Oldengaerde werkelijk in 1717 gebouwd zou zijn, had deze dan niet meer op de hier getoonde voorbeelden moeten lijken?

(foto's: Hessel Yntema en Wikimedia Commons)

De voorgevel: een verminkt ontwerp

Een artikel in het Kwartaalblad van het Drentse Landschap meldde onlangs over de voorgevel dat: *“De kapitelen waarschijnlijk niet speciaal zijn gemaakt voor Oldengaerde maar zijn hergebruikt. De kapitelen passen namelijk niet helemaal op de pilasters en om ze toch passend te maken zijn bakstenen en plavuizen gebruikt. Deze zijn vervolgens net als de kapitelen in een witte kleur geschilderd zodat ze vanaf de grond niet of nauwelijks waarneembaar zijn. Hetzelfde geldt voor de festoenen. Deze zandstenen ornamenten zijn verschillend van afmeting en opgevuld met bakstenen en plavuizen.”*²

Nu kloppen deze waarnemingen op zichzelf, alleen is er absoluut geen sprake van hergebruik. Althans, niet in de zin dat deze onderdelen van een ander gebouw afkomstig waren. De natuurstenen kapitelen, basementen en in elk geval vier van de zes festoenen behoren zonder enige twijfel tot de originele opzet van de voorgevel. Die opzet is echter nog maar ten dele aanwezig. De bovengenoemde eigenaardigheden vallen dan ook volledig te verklaren vanuit een ingrijpende verbouwing die de voorgevel heeft ondergaan – waarschijnlijk in de tweede helft van de 18de eeuw (afb. 7).

Tijdens die verbouwing werden de gevelvlakken tussen de pilasters vrijwel geheel verwijderd, en met kortere maar deels bredere raamvensters opnieuw opgetrokken. Dit blijkt onder meer uit het feit dat het huidige metselwerk onder, tussen en boven de vensters nauwelijks metselverband vertoont met de pilasters (afb. 8 - 11). Waar dit incidenteel wel het geval is, is dit verband overduidelijk later aangebracht, bijvoorbeeld door weggappen van een steen in het oude metselwerk (afb. 10). Met de zijgevels vertonen de (hoek)pilasters daarentegen wel een oorspronkelijk en volledig metselverband, zodat het zo goed als zeker is dat er ook met de tussenliggende gevelvlakken ooit zo’n metselverband heeft bestaan (afb. 13).

De aanpassingen werden veelal verricht met hergebruik van de oude baksteen waardoor zij niet opvallen. Toch zitten er soms kleurverschillen in de gebruikte baksteen en mortel (afb. 12). Ook nemen we in de bedoelde gevelvlakken een andere, iets minder vaardige metselhand waar en wemelt het van de kleine afwijkingen in het metselverband (afb. 16, 17) en het voegwerk (afb. 14, 15).

7. Delen van de gevel die werden aangepast. (foto: John Wennips)

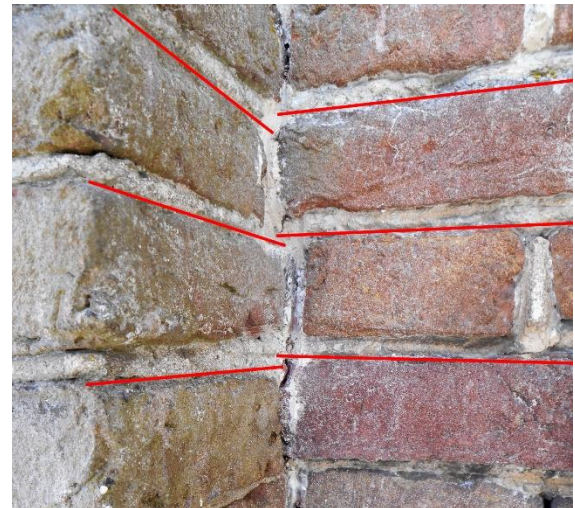

8 – 11. Op deze foto's is te zien dat de tussengelegen gevelvlakken totaal geen metselverband bezitten met het (oudere) metselwerk rondom de pilasters. Op diverse plekken is het nieuwe metselwerk met blindankers aan het oude verbonden, op ander plekken is een halfbakken poging ondernomen om met een enkele steen toch een summier verband te creëren. Let ook op de regelmaat van het oude metselwerk en de slordige afwerking van het nieuwere werk.

12. Kleurverschil tussen het oude (links) en nieuwere metselwerk.

13. De hoekpilasters vertonen wel een correct metselverband met de zijgevels, wat erop duidt dat de voor- en zijgevels tot dezelfde, originele opzet behoren. Let op de klezoortjes in het hoekverband.

14. Ook het voegwerk laat zien dat we hier met verschillende bouwfases van doen hebben: het nieuwere voegwerk rechts is stevig nagestreken met de voegspijker (bijna een dagstreep), het oudere metselwerk links niet.

15. De rode lijnen geven de kleine verschillen in de hoogte van de lintvoeg aan, genoeg om te concluderen dat deze muurvlakken niet langs een en dezelfde draad zijn opgetrokken. Ook is er enig kleurverschil in de bakstenen.

16. Foto van voor de restauratie. Aan afwijkingen in het metselverband is te zien dat de bovenkant van het middenrisaliet is aangepast, met gebruikmaking van de oude stenen. Niet voor niets zijn op deze plek veel inboetingen verricht.

17. Foto van voor de restauratie. Het tamelijk slordige metselwerk van de vlakken boven, tussen en onder de vensters wijkt sterk af van de strak gemetselde originele gevelonderdelen – in dit geval een van de pilasters (in staand verband). Hier is overduidelijk een andere metselaar aan het werk geweest. Let op de verspringingen in de gevel bij de regenpijp. Daarvan is alleen de eerste oorspronkelijk.

Een van de meest in het oog lopende veranderingen is dat de gevelvlakken tussen de pilasters een extra spaarveld kregen, waardoor de raamvensters als het ware dieper in de gevel kwamen te liggen (afb. 17). Zo'n extra verspringing was in het oorspronkelijke ontwerp alleen aanwezig bij de hoeken van het pand en vermoedelijk bij de gevelvlakken ter weerszijde van het middenrisaliet. In dat laatste geval waren ze bedoeld om dit centrale gedeelte beter tot zijn recht te doen komen.

Het gevolg van de ingreep was dat de pilasters voor het oog veel breder werden. De zijanten van de kapitelen, die voordien in het gevelvlak vielen, kwamen nu ineens in het zicht (afb. 26 - 28). Omdat ze ten behoeve van het metselverband een kwartsteen versprongen, werden ze met de pilasters gelijkgetrokken met behulp van verticaal geplaatste bakstenen en plavuizen. Daardoor lijkt het alsof ze nooit passend waren, maar in feite ligt de gevel dus te ver naar achteren. Alleen op de hoeken en ter weerszijde van het middenrisaliet is deze wat provisorische oplossing vermoedelijk origineel. De tekening van Pronk laat overigens geen van de spaarvelden zien; enkel de pilasters en het middenrisaliet steken naar voren.

Bewijzen voor de aanpassing zijn er in overvloed. Op diverse plaatsen zijn er zeer brede verticale voegen ontstaan – wat het gebrek aan een behoorlijk metselverband verraaft. Ook werden op tal van plekken de dagkanten bijgehakt. Dat was nodig om hele stenen af te kappen en om de verbrede raamvensters te kunnen herplaatsen (afb. 19 - 21).

De reden om deze dieper gelegen spaarvelden aan te brengen was waarschijnlijk constructief. De muurdikte van de voorgevel is namelijk aanzienlijk: twee stenen in de vlakken, tweeëneenhalf bij de pilasters en het middenrisaliet. Door deze muurdikte met een halve steen, of in sommige gevallen een kwartsteen te verminderen, konden de nieuwe gevelvlakken gemakkelijker in het bestaande metselwerk worden ingepast en veroorzaakten zij vanwege hun lichtere gewicht minder druk op de raamkozijnen.

Ook onder en boven de raampartijen van het middenrisaliet hebben aanpassingen plaatsgevonden, getuige het onregelmatige metselverband aldaar (16). De blinde nissen waarin zich de jaartalstenen bevinden zijn eveneens zeer waarschijnlijk niet origineel. Ze vertonen althans geen verband met het omringende metselwerk (afb. 50).

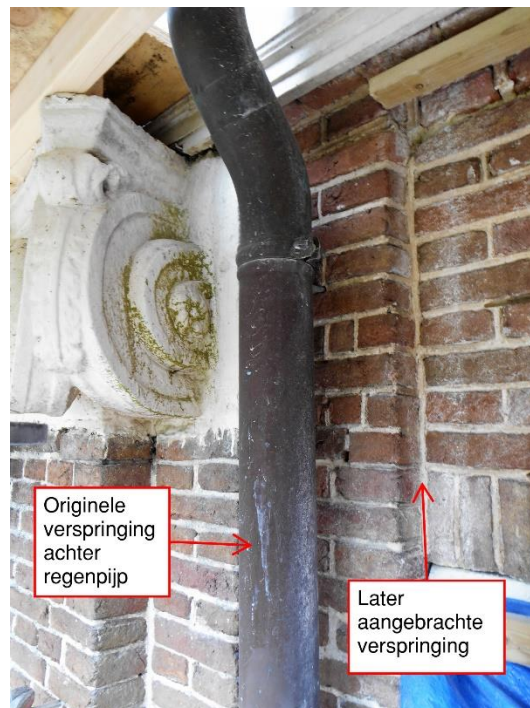
18. Het muurwerk boven de entree laat eveneens sporen van wijzigingen zien, die blijkbaar nodig waren om de hoogte of de constructie van de deurkozijnen aan te passen.

19 – 21. Voor de restauratie was al te zien dat de vensterassen tussen de pilasters (rode pijlen) werden aangepast. De voegen zijn veel te breed, de dagkanten hebben vaak een ietwat schuin verloop. Een 'scharreerslag' die op veel plekken te zien is, toont aan dat de gevel aan alle kanten is bijgehakt om deze passend te maken voor de nieuwe, bredere kozijnen.

22 – 23. Om de nieuwe vensters te kunnen plaatsen werden de bakstenen in de vensteropening vaak diep ingehakt. Opvallend is dat deze ingehakte stroken op zich meestal al wel de juiste breedte bezaten, terwijl uit tekening van Pronk én uit de breedte van de festoenen bijna geen andere conclusie kan volgen dan dat deze stroken oorspronkelijk een halve steen breder waren. Dit doet vermoeden dat er al eerder op vakkundigere wijze een aanpassing was uitgevoerd. De rechter foto toont een van de enorme kieren tussen de oude gevel en nieuwere vensters.

24 – 25. De verspringingen van de segmenten ter weerszijde van het middenrisaliet zijn vermoedelijk wel origineel. Restanten van deze originele spaarvelden zijn bewaard gebleven achter de huidige regenpijpen. Die aan de zijde van het middenrisaliet, die de breedte van één steen hadden, werden echter weggekapt (rode pijlen). Niet alleen de segmenten zelf, ook de vensters met de bijbehorende festoenen waren één steenlengte smaller dan in de vier overige gevallen. Door het wegkappen kwamen de nieuwe raamvensters uit het midden te staan, wat zeker niet de bedoeling van het oorspronkelijke ontwerp zal zijn geweest.

26 – 28. Deze montages laten zien hoe het gevelvalk en de plaatsing van de raamvensters kunnen zijn veranderd ter hoogte van de kapitelen.

Boven: de situatie tijdens de restauratie. Raam en gevel liggen ver naar achteren, waardoor de zijkanten van de kapitelen zichtbaar zijn.

Midden: de vermoedelijke situatie bij de bouw rond 1665. De zijkanten van de kapitelen zijn niet zichtbaar omdat het metselwerk deze bedekt. Het raamvenster, met kruiskozijn, zit veel hoger dan tegenwoordig. De bovendorpel bevindt zich op gelijke hoogte met de kapitelen. Het venster is ook smaller, zodat de strook metselwerk tussen raamstijl en pilaster anderhalve steen telt in plaats van één steen.

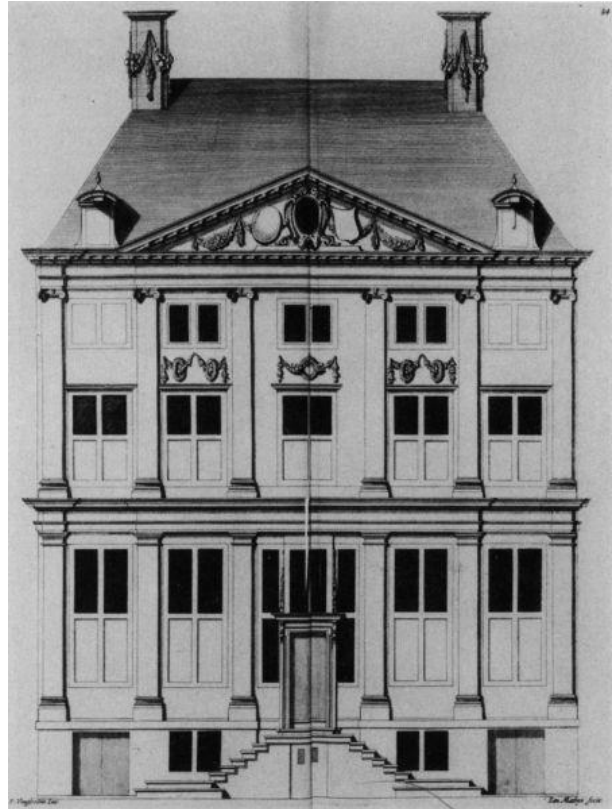

Op de tekening van Pronk uit 1732 is de situatie nog net zo, alleen zijn de kruisvensters er al tot schuifraamvensters vermaakt.

Onder: tussen de situatie in 1732 en de huidige situatie lijkt nog een eerdere aanpassing te hebben plaatsgevonden. Daarbij werden wel al de raamvensters verbreed, waarbij de strook tussen raamstijl en pilaster netjes tot één steen werd versmald, maar de gevelvlakken werden nog niet naar achteren geplaatst.

Mogelijk leidde deze constructie vanwege de zware, vrijwel losstaande muurvlakken tot problemen, waarna voor de huidige oplossing werd gekozen.

29. Dit fragment van een vrij eenvoudige bakstenen pilastergevel met Ionische kapitelen (Rapenburg 38 te Leiden, gebouwd rond 1650) geeft vermoedelijk vrij goed weer hoe we ons de gevel van Oldengaerde anno 1665 moeten voorstellen (afgezien van de vensteromvang en ruitindeling). Zo lopen de vensters, net als op de tekening van Pronk tot bijna helemaal bovenaan door. Ook heeft deze gevel net als Oldengaerde een zeer bescheiden kroonlijst. (foto: Drimble)

30. Een vergelijkbaar beeld, maar nu wel met kruisvensters, op het ontwerp van Philips Vingboons voor Herengracht 386 te Amsterdam uit 1663.

31. De Crackstate te Heerenveen, gebouwd in 1648, op een prent van Cornelis Pronk uit 1754. Het gebouw bezat nog kruisvensters in een tijd dat die bij Oldengaerde al lang waren vervangen door schuifvensters. Later kreeg de Crackstate alsnog (empire)schuifvensters.

Geen venster meer op z'n plek

De raamvensters op de prent uit 1732 ogen langer en smaller dan de huidige exemplaren. De onderdorpels van de vensters op de begane grond bevonden zich op gelijke hoogte met de bovenkanten van de basementen. Nu zit daar een verschil van maar liefst negen baksteenlagen tussen. In het middenrisaliet begonnen ze op vrijwel gelijke hoogte als het deurvenster. De ramen moeten dus bijna tot aan de vloer hebben doorgelopen. Nu zitten ze daar ver boven. Naar beneden doorlopende klezoortjes markeren nog de voormalige vensteropening en bewijzen dat Pronk een correcte voorstelling van zaken gaf (afb. 36).

De vensters op de verdieping liepen blijkens de prent van Pronk helemaal door tot voorbij de kapitelen, terwijl ze daar nu drie stenen onder blijven (afb. 26 - 28). Zo te zien was ook de afstand tussen de vensters onderling geringer; vermoedelijk was er alleen ruimte voor een rollaag onder en boven de guirlandes (afb. 45, 46). Natuurlijk kunnen we deze verschillen met de huidige situatie afdoen als onzorgvuldigheid van de tekenaar. Maar dat zou van onbegrip van de architectuur getuigen. Bij bestudering van ander gevels in de pilasterstijl en bij ontwerptekeningen van Vingboons zelf, wordt duidelijk dat de vensters voortdurend in vergelijkbare afstanden ten opzichte van de basementen en kapitelen werden geplaatst (afb. 29, 30)

De exacte lengte van de oorspronkelijke kozijnen valt niet meer na te gaan, maar de breedte bedroeg 1,25 meter. De vensters in het middenrisaliet en in de vensterassen ter weerszijde van het middenrisaliet hebben deze breedte behouden. De overige acht exemplaren zijn verbreed tot 1,50 meter, wat betekent dat er ter weerszijde een stukje muur van een halve steen (plus voeg) verloren ging. Hoogstwaarschijnlijk waren de vier vensters ter weerszijde van het middenrisaliet slechts 1,04 meter breed. Dit is namelijk de breedte van de kleine festoenen. Pronk geeft dit breedteverschil echter niet weer.

Het betreft hoe dan ook schuifvensters. Op de tekening is de scheiding tussen het boven- en beneden raam duidelijk weergegeven. Het is niet te zien of we hier te maken hebben met het destijds gangbare type met een vast kalf of met een vroeg voorbeeld van schuiframen met een wisseldorpel. De aanwezigheid van schuiframen geeft hoe dan ook aan dat de smaak van de Van Dongens bepaald niet archaïsch was. In dezelfde periode waren het buurpand Batinge en ook de Crackstate bijvoorbeeld nog uitgerust met ouderwetse kruisvensters (afb. 4, 31).

De schuifvensters op de tekening van Pronk zullen van origine kruisvensters zijn geweest. Toch zijn in de huidige kozijnen geen sporen van verdwenen middenstijlen of tussendorpels zichtbaar. Hieruit blijkt dat de vensters bij de verbouw geheel zijn vernieuwd zonder dat daarbij gebruik is gemaakt van oudere onderdelen. Dat de huidige raamvensters niet de oorspronkelijke zijn, blijkt ook uit de kleine oren (het buiten het kozijn stekende uiteinde van de dorpel dat in het omringende metselwerk is opgesloten). Door hun kleine omvang was het mogelijk de kozijnen zonder grof hakwerk in de oude muur te wringen (afb. 34, 35). Ook ontbreekt een kalksponning, die immers alleen een functie vervult wanneer een kozijn gelijktijdig met de gevel wordt ingebouwd. Toch zijn ook de huidige kozijnen 18de-eeuws. Dat blijkt uit krimpnamen in de kozijnstijlen, die veel lager zitten dan de huidige (afb. 37). De ramen hadden een veel fijnmazigere roedeverdeling dan de huidige 19de-eeuwse variant met zes- of acht ruiten (afb. 38).

Merkwaardig genoeg waren de bovendorpels van de kozijnen iets gebogen (getoogd), net als de vensters in de achtergevel. Ze werden echter met schegstukken rechtgetrokken. Dit doet vermoeden dat de vensters tot dezelfde bouwfase behoren als de achtergevel. Voor het rechtekken van de bovendorpels

kunnen diverse verklaringen zijn. Mogelijk zag men geen kans de bijbehorende gestrekte bogen (of hanenkammen) te realiseren. Wellicht lag het in de bedoeling de voorgevel net zo strak te trekken als de achtergevel maar veranderde men van gedachten. Een vergissing van de timmerman kan ook nog de reden zijn geweest. Dat het hier zou gaan om hergebruikte kozijnen, zoals wordt verondersteld in het eerdergenoemde artikel, ligt minder voor de hand. Daarvoor waren de vereiste afmetingen te specifiek.

32 – 33. De getoogde bovendorpels werden vakkundig rechtgetrokken (stipellijn). Zowel de kozijnen in de linker en rechter vensterassen als in het middenrisaliet zijn op deze wijze behandeld. Daaruit blijkt dat zij geen van allen oorspronkelijk zijn.

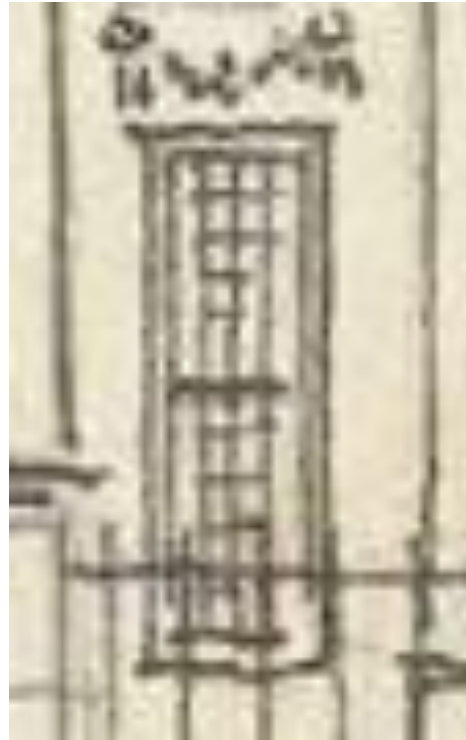
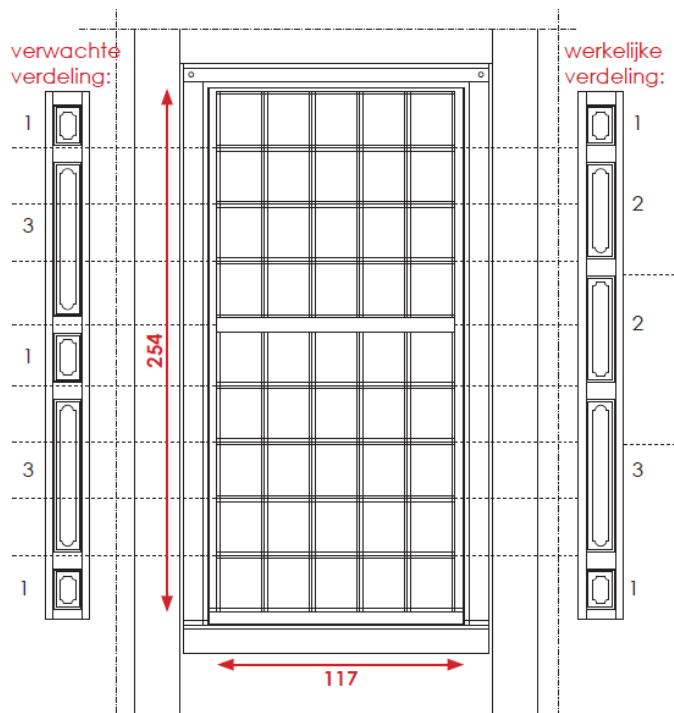
34 – 35. De bovendorpels zijn in het bezit van oren met een geringe lengte. Daardoor was het mogelijk ze in een bestaande de gevel te plaatsen. Er hoefde enkele een smalle gleuf te worden gehakt, die werd opgevuld met hennepvezel. Oren zijn noodzakelijk om te voorkomen dat het kozijn uit de gevel wordt gedrukt.

36. De vensters op de begane grond zijn een stuk langer geweest.

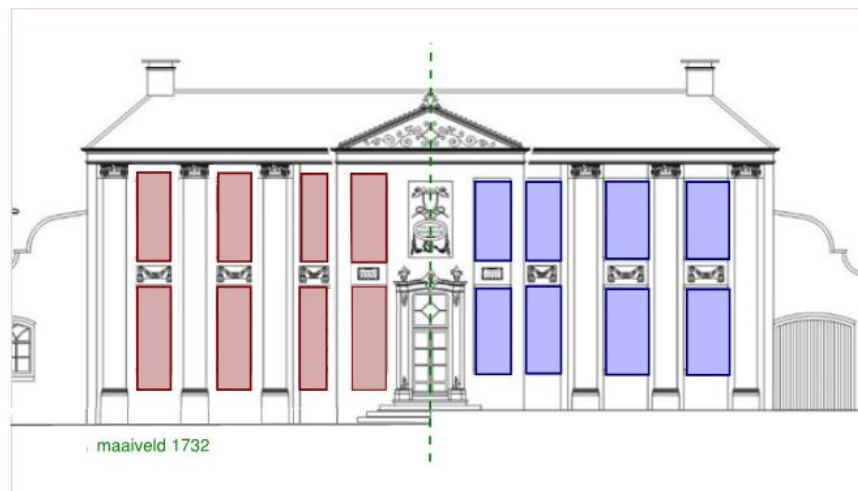
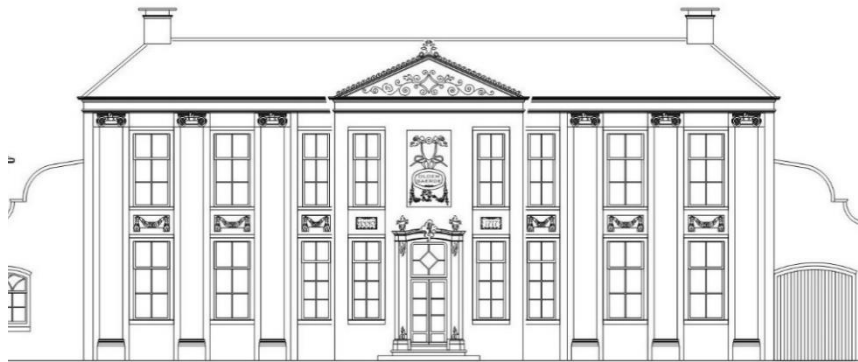
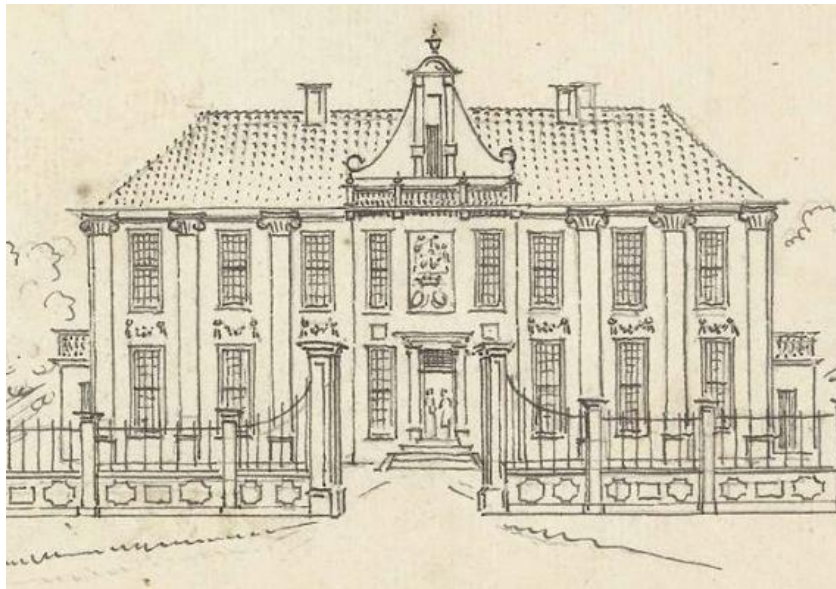

37. De krimpnamen in de stijlen verraden een eerdere raamindeling waarbij de wisseldorpel een stuk lager zat.

38. Schuifvensters waren doorgaans in het bezit van vouwblinden en het was daarbij gebruikelijk dat de onderverdeling van de paneeltjes exact overeenkwam met de roedeverdeling van de ramen. Bovenstaande tekening is gemaakt door Eva Osinga-Dubbelboer, die voor haar interieuronderzoek onder meer de vensters en vouwblinden in de voor-suite onderzocht. Ze constateerde dat de paneelindeling niet alleen slecht correspondeert met de roedeverdeling van de huidige 19de-eeuwse ramen (wat te verwachten viel) maar ook niet strookt met de 18de-eeuwse verdeling die volgt uit het huidige vensterformaat. De wisseldorpel komt namelijk halverwege een paneeltje uit, wat niet de bedoeling is. Ook constateerde zij dat de blinden aan de onderzijde met ca. 2,5 cm. zijn ingekort. De ramen hadden een roedeverdeling met 4 x 5 ruiten boven en 5 x 5 ruiten beneden.³ (tekening: Eva Osinga-Dubbelboer).

39. Het is niet zonder risico conclusies over de vroeg-18de-eeuwse roedeverdeling te trekken op basis van de tekening van Pronk. Op dit punt is de tekenaar namelijk zichtbaar niet overal even accuraat. Vooropgesteld dat zijn weergave van het betreffende venster wel klopt, zien we daar een verdeling van 5 x 4 ruiten voor zowel het boven- als het beneden raam. In de breedte was er dus een ruitje minder, in de lengte eentje meer. Stel dat de vouwblinden bij deze originele schuiframen hebben behoord en aan de onderzijde niet met 2,5 cm. maar met de lengte van een heel ruitje zijn ingekort, dan komen we op een paneelverdeling van 1-2-2-3-2, waarbij de wisseldorpel netjes halverwege komt te zitten. Dit zou goed overeenstemmen met het vermoede langere en smallere venstertype.

40 – 42. Gereconstrueerde vensterindeling 1732 (links, rood) vergeleken met huidige situatie (rechts, blauw). Duidelijk is te zien dat de vensters langer en deels smaller waren. De verticale lijnen van het pand werden daardoor sterk geaccentueerd en het totale beeld van de gevel was veel evenwichtiger.

Gedegradeerde festoenen

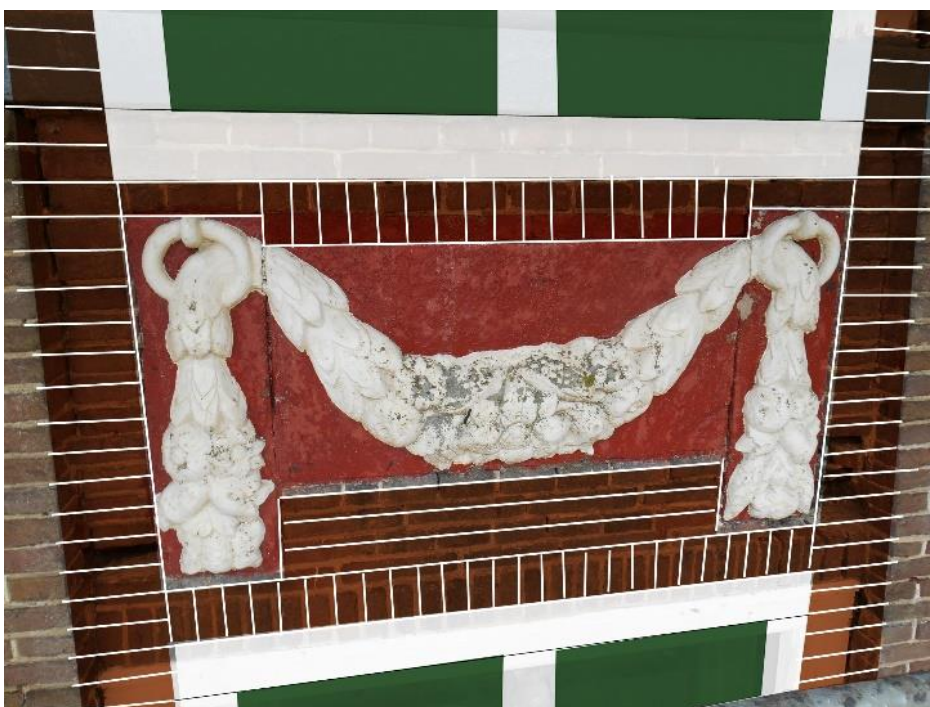
De festoenen (of guirlandes) bevinden zich in de vlakken die opnieuw werden opgetrokken. Ze zitten dus niet meer op hun originele plek. Het klopt dat de ornamenten, zoals het artikel in *Het Drentse Landschap* vaststelt, verschillend van afmeting zijn en werden opgevuld met bakstenen en plavuizen, die vervolgens rood werden geschilderd.⁴ Maar dit is een aanpassing aan de nieuwe setting en heeft niets te maken met het hergebruik op zichzelf.

Festoenen waren dikwijls kleurig beschilderd. Ze moesten de indruk wekken als echte bloemenslingers onder of boven de ramen te hangen (afb. 45). Daarom was het zaak de natuurstenen basis waaruit ze waren gehouwen zo weinig mogelijk op te laten vallen. De verticale delen lopen bij de grote festoenen van Oldengaerde daarom iets hoger door dan het horizontale deel. Zo werd een overbodig stuk gevelsteen uit het zicht gehouden en ontstond er ruimte voor een eventuele rollaag onder het bovengelegen kozijn, want de guirlandes werden doorgaans zeer dicht op de vensters geplaatst (afb. 46, 47). Bij de herplaatsing werden de festoenen echter in een veel ruimer veld geplaatst. De uitsparing voor de rollaag werd opgevuld met strekken. In feite werden ze gedegradeerd tot gewone gevelstenen.

De drie onderdelen waaruit de grote festoenen bestaan, zijn samen 1.25 meter breed, precies de breedte van de oorspronkelijke vensters. De festoenen ter weerszijde van het middenrisaliet hebben een iets ander uiterlijk en zijn bovendien smaller, namelijk 1.04 meter. Niet zo gek want ook de gevelsegmenten zijn hier één steen smaller. En datzelfde gold voor de originele vensters.

45. Deze weelderige guirlande in de gevel van het 17de-eeuws pand Korte Engelerburgerkade 18 in Dordrecht laat goed zien hoe dicht deze elementen doorgaans op de vensters en hun rollagen geplaatst waren. De blokken natuursteen waaruit de sculpturen werden gehakt moesten zoveel mogelijk uit het zicht blijven. In dit geval zijn ze zelfs in het geheel niet zichtbaar. (foto: Drimble)

46 – 47. Boven: een van de festoenen van het brede type tijdens de restauratie. Onder: dezelfde guirlande maar dan zoals hij vermoedelijk bij de bouw in de gevel heeft gezeten. Het ornament had dezelfde breedte als de – smallere – vensters en zat daar veel dichters op. De ringen lijken aan de onderdorpel te zijn bevestigd. Mogelijk was de rollaag onder de vensters zelfs afwezig en zat alles nog dichters op elkaar, zoals bij het Dordtse voorbeeld (afb. 45). Natuurstenen onderdorpels waren waarschijnlijk afwezig.

48 - 49. De rode stippellijn geeft het maaiveld na de ophoging weer.

De schuldige halve meter

Alle voorgenoemde aanpassingen vonden niet zomaar plaats. Ze waren noodzakelijk vanwege de ophoging van het voorterrein met ongeveer een halve meter. Op de tekening van Pronk is het verschil duidelijk te zien: niet alleen telde de bordestrap twee treden meer dan tegenwoordig, ook waren de basementen van de pilasters veel forser (afb. 48 - 49). Na de ophoging kwamen de raamvensters voor het oog veel te dicht bij de grond te zitten. Ze moesten dus omhoog worden gebracht en iets worden ingekort om een visueel aantrekkelijk beeld te behouden. Het verlies aan lichtinval dat daar het gevolg van was, werd gecompenseerd door een deel van de vensters te verbreden.

De reden voor de ophoging is onbekend, maar een relatie met wateroverlast ligt voor de hand. En die zou op zijn beurt weer te wijten kunnen zijn geweest aan een gedempte, dichter om het huis gelegen gracht die hardnekkig water bleef voeren. Het zou ook kunnen dat men het huis met een ogenschijnlijk hogere ligging meer grandeur wilde geven. Als dat de bedoeling was, is het resultaat niet bepaald geslaagd. De ophoging, hoewel gering, verstoort de harmonieuze verhoudingen.

De ingrepen in de gevelindeling en de verwijdering van de topgevel boven het middenrisaliet maakten de zaak er niet beter op. En toen in de 19de eeuw ook nog zijwaartse uitbouwjes werden toegevoegd en het dak werd verlaagd, ontstond ondanks de hoge pilasters die de verticale lijnen moesten accentueren, een front dat in verhouding tot de hoogte veel te breed oogt. Wel karakteristiek, maar architectonisch gezien niet fraai – en ook nooit zo bedoeld.

Wat herdenken de jaartalstenen?

Jaartallen op gevelstenen worden meestal gezien als bouwjaar van een pand, maar vaak geven ze alleen een ingrijpende verbouwing aan. Soms duiden de jaartallen op iets geheel anders, bijvoorbeeld op het jaar waarin het pand een bepaalde functie kreeg of een nieuwe eigenaar.

Ook bij Oldengaerde kan het jaartal 1717 betrekking hebben op een grote verbouwing. Daarbij valt te denken aan een aanpassing van het interieur – dit bevat veel Lodewijk XIV-elementen die heel goed uit 1717 kunnen dateren – en aan de hierboven beschreven ombouw van de kruisvensters tot schuifvensters. Mogelijk werd ook de halsgevel gemoderniseerd.⁵ De opvallende balustrade die zichtbaar is op de tekening van Pronk is met de schuifvensters namelijk een van de weinige onderdelen die een 18de-eeuwse herkomst lijken te hebben, al kwam deze ornamentiek ook al in de 17de eeuw voor. De pilastertjes in de topgevel zelf doen daarentegen weer erg 17de-eeuws aan (afb. 60, 61).

Het jaartal kan ook duiden op de realisatie van een nieuwe entree. Het is niet ondenkbaar dat tot 1717 de hoofdentree zich aan de huidige achterkant van het pand bevond. De tegenwoordige straatweg langs de havezate was aanvankelijk namelijk niet de hoofdas van de buurtschap Westeinde. Dat was de grotendeels verdwenen Westendiger Brink of Diek. Deze kwam rechts van de havezate uit en leidde daar vervolgens omheen (afb. 62). Dergelijke ‘ompolingen’ waarbij de achterkant de voorkant werd, kwamen bij adellijke behuizingen vaker voor, bijvoorbeeld bij de Menkemaborg in Uithuizen en Huis Ter Horst bij Loenen. Hiermee zou meteen zijn verklaard waarom de oude keuken zich op zo’n ongebruikelijke plaats bevindt, namelijk pal naast de chique hoofdentree. Keukens werden in de regel ver uit de buurt van de representatieve ruimtes gehouden vanwege de geurtjes en geluiden en het langslopende personeel. Maar als we hier te maken hebben met de voormalige achterkant van het pand, valt de plek goed te verklaren. Dat buitenplaatsen werden uitgerust met een representatieve achtergevel, is niet uitzonderlijk. Ook bij buurhavezate Batinge was dit het geval; de voor- en achterkant deden daar in grandeur niet voor elkaar onder.

Mogelijk slaat het jaartal echter helemaal niet op een verbouwing. Cornelis van Dongen erfde Oldengaerde weliswaar al in 1713 van zijn vader Cornelis van Dongen sr., maar hoogstwaarschijnlijk woonde hij nog tot 1717 met zijn vrouw Johanna Agnes baronesse van Weijenhorst en kinderen op het Huis te Bonnen (Entinge) bij Gieten.⁶ In dat geval geeft 1717 enkel het jaartal van de verhuizing aan en het zou zomaar kunnen dat de enige wijziging van betekenis eruit bestond dat de blinde nis in het middenrisaliet werd voorzien van de familiewapens van de nieuwe eigenaren (afb. 57 – 59). Blijkbaar bestonden die wapenstenen uit losse onderdelen, die met ijzers aan de gevel waren bevestigd. Dat zou een aanwijzing kunnen zijn dat ze pas na de bouw werden aangebracht en oudere wapenschilden vervingen. Tegenwoordig staan ze op de grond ter weerszijde van de entree (afb. 59). De twee gebeeldhouwde engeltjes (of putti) zijn wel in de gevel opgenomen. Ze houden samen een lauwerkrans omhoog – onder meer een symbool van eeuwig leven. Mogelijk waren hieronder dan ook de wapens van overleden voorvaderen geplaatst.

In 1719 ruilden de Van Dongens Oldengaerde als vaste verblijfplaats in voor de zeer eenvoudige havezate Vledderinge bij Meppel, waar zij tot 1722 bleven wonen. Het is de zoveelste aanwijzing dat 1717 als bouwjaar weinig voor de hand ligt. Want wie laat zo’n kostbare aanbouw voor z’n huis zetten om twee jaar later alweer te verkassen – naar een veel bescheidener pand nog wel? In 1722 tot zijn dood in 1723 woonde Van Dongen opnieuw op Oldengaerde, waarna de havezate overging op zijn oudste zoon, Cornelis van Dongen III.⁷

Het lijkt een vreemde vraag, toch moet hij worden gesteld: dateren de jaartalstenen zelf eigenlijk wel uit 1717? Opvallend is namelijk dat de tekening van Pronk op deze plek geen langwerpige jaartalstenen in het middenrisaliet laat zien, maar vierkante gevelstenen of nisjes (afb. 56). Het ligt niet voor de hand dat de tekenaar in zo'n opvallend detail een vergissing zou hebben gemaakt, temeer omdat hij de engeltjes, kroon en wapenschilden wel correct, zij het schetsmatig, in beeld heeft gebracht (afb. 57 – 59). Er zijn meer 'verdachte' omstandigheden. Zo zijn de stenen geplaatst in een gevelvlak dat in het verlengde van de raamvensters iets verspringt, waarmee het eveneens een aanpassing uit de voorgenoemde verbouwing moet zijn (afb. 50). Deze spaarvelden zijn eveneens niet terug te vinden op de tekening van Pronk.

De gevelstenen lijken te zwierig voor de strakke, statige Lodewijk XIV-stijl die rond 1717 in zwang was en passen beter in de hierop volgende Rococostijl (52 - 55). De mogelijkheid dat hier in de latere 18de eeuw de komst van de Van Dongens met terugwerkende kracht is herdacht, moet dus niet worden uitgesloten.

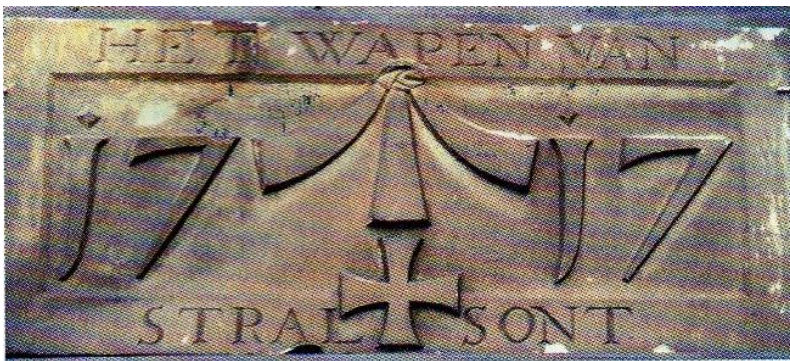
50. De blinde nis waarin de jaartalstenen zijn geplaatst, vertoont ook dieper in de gevel geen metselverband met de omringende gevelvlakken. Het lijkt erop dat we ook hier te maken hebben met een latere ingreep waarbij tevens de jaartalstenen zijn geplaatst.

51. Het metselwerk rondom de jaartalstenen verdient geen schoonheidsprijs. De klezootjes zijn slordig afgekapt en de steen waar 'anno' op staat moest passend worden gemaakt met behulp van een randje plavuizen.

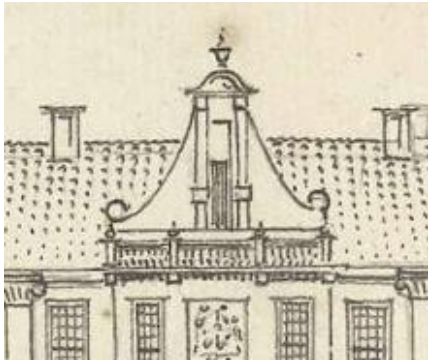
52 – 55. De strakke architectuurmode van rond 1717, strekte zich ook uit tot gevelstenen (zie onder). De jaartalstenen met hun drukke cartouches en slagroomtaartcijfers en -letters kunnen uiteraard een persoonlijke smaak vertegenwoordigen. Toch passen ze meer in de Rococostijl die tussen 1740 en 1775 in zwang was. (foto's onder: Bond Heemschut en Vrienden van de Amsterdamse Gevelstenen)

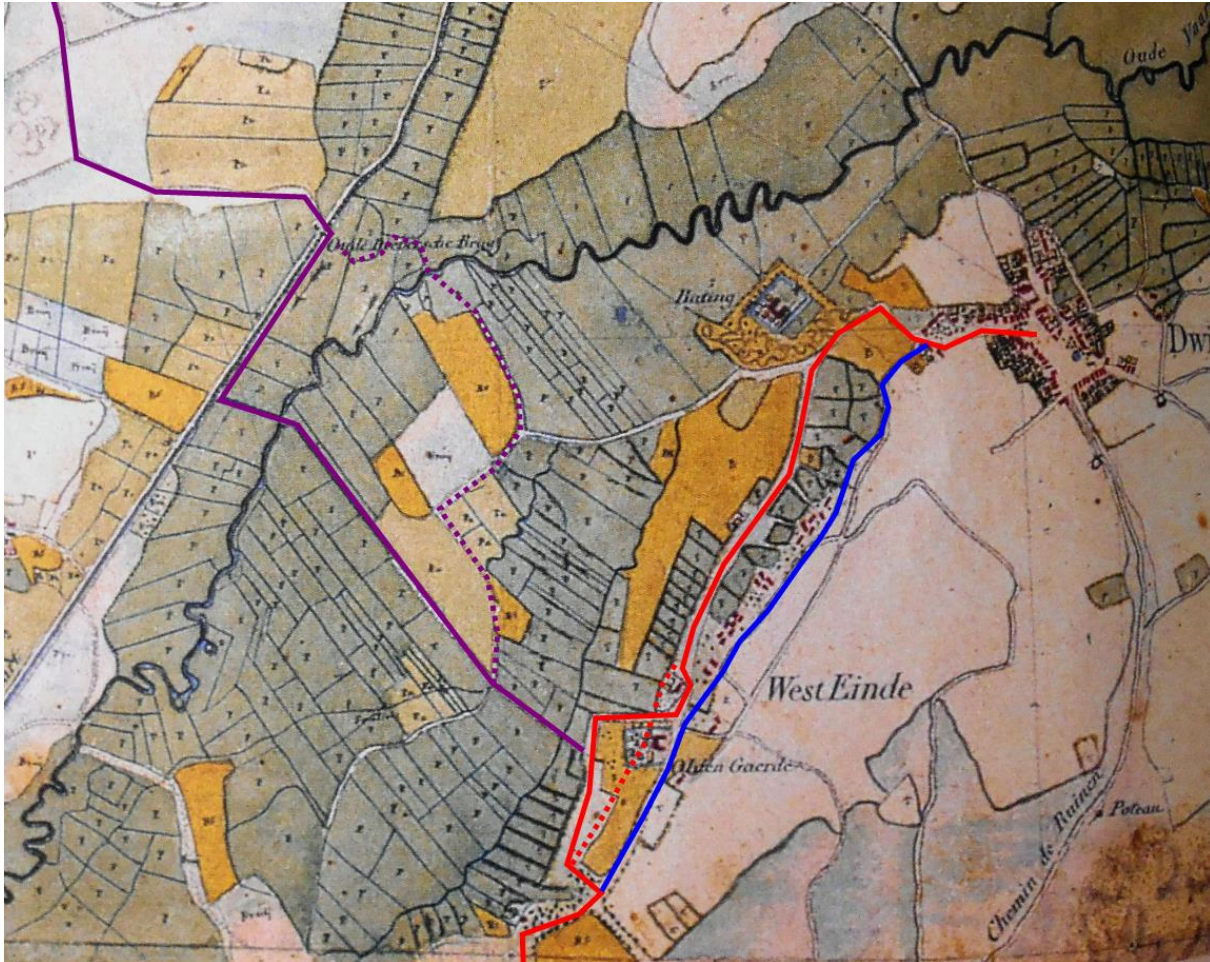
56. De nisjes of gevelstenen op de tekening van Pronk zijn overduidelijk vierkant, niet langwerpig.

57 - 59. Pronk gaf schetsmatig de putti bovenin de blinde nis weer. Onderin tekende hij duidelijk ovale wapenstenen, vermoedelijk de exemplaren die nu nog naast de entree staan. Tussen deze elementen bevonden zich nog andere ornamenten, waaronder een kroon, waarvan echter geen spoor meer te bekennen is.

60 – 61. Pilasters in de halsgevel zijn een typisch 17de-eeuws fenomeen. Rechts Herengracht 59 te Amsterdam uit 1659. In de 18de eeuw werden halsgevels doorgaans vlak uitgevoerd. De balustrade is wel een element dat – maar dan als attiek – in de 18de eeuw grote populariteit genoot.

62. De huidige straatweg die van Dwingeloo langs Oldengaerde loopt (blauw) was vroeger niet de enige en vermoedelijk ook niet de belangrijkste doorgaande route. Dat was het traject over de grotendeels verdwenen Westendiger Brink of Diek (rood) die achter Oldengaerde langs liep richting de vier boerderijen tellende buurtschap de Hagels ten zuiden van Westeinde. Rood gestippeld is een hypothetische oudere variant die dicht langs de havezate liep. Aan de achterzijde van de havezate kwam tevens een route richting Diever uit (paars). Deze kruiste de Drentsche Hoofdvaart bij de Oude Dieverderbrug. De oorspronkelijke route liep vermoedelijk via de paarse stippellijn.

De samenkomst van twee niet onbelangrijke oude routes aan de achterzijde van de havezate, vormt een sterk argument voor de hypothese dat de huidige achterkant van Oldengaerde feitelijk de voorkant is. De routes zijn ingetekend op een kaart uit de Franse Tijd.

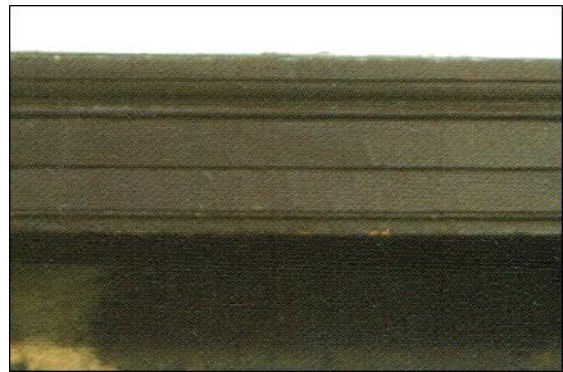
Nog enkele 'anachronismen'

Als laatste aanwijzing voor een vroeger bouwjaar zijn er nog enkele 'anachronismen' aan te wijzen. Zo is in het metselverband van het middenrisaliet en op de beide gevelhoeken gebruik gemaakt van klezoren (afb. 63). Deze metselwijze werd rond 1717 nog wel hier en daar toegepast, maar niet meer in de kringen van de 'stedelijke' vaklieden zoals die bij Oldengaerde aan het werk moeten zijn geweest. Opvallend genoeg, zijn in de later gewijzigde gevelvlakken hier en daar ook nog klezortjes gebruikt, maar erg structureel gebeurde dat niet (afb. 64).

Op de overloop en tussen de voorsuite en haardkamer komen een aantal eenvoudige twee vlaks deurvensters voor die door MAB in de tweede helft van de 19de eeuw worden geplaatst.⁸ In feite stammen zij waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17de eeuw. De classicistische vormgeving van het lijstwerk komt sterk overeen met dat van de 17de-eeuwse deurvensters in het Zwolse Vrouwenhuis (afb. 67). Ook de geringe dikte van de deuren en de kwartbolle profilering rondom de panelen duidt op een hoge ouderdom. De deurvensters bevinden zich in de minder belangrijke vertrekken van het huis, waar aanpassing aan de nieuwste mode niet relevant was. Tussen de haardkamer en de voor-suite is één zo'n deurvenster omlijst door een later aangebracht architraaf in Lodewijk XIV-stijl (dat wel heel goed uit 1717 zou kunnen dateren). Daarbij zijn de oorspronkelijk neuten blijven zitten. Opnieuw een aanwijzing dat we hier met een ouder type te maken hebben (afb. 68, 69).

63 – 64. Klezoren in een oorspronkelijk deel van de gevel (rechterhoek) en een vervangen gevelvlak (onder het venster links van het middenrisaliet)

65 – 67. De classicistische omlijstingen van de twee vlaks deurvensters die op diverse plaatsen in het voorste deel van het pand worden aangetroffen zijn niet typerend voor de Lodewijk XIV-stijl. Ze vertonen daarentegen grote overeenkomsten met 17de -eeuwse deuromlijstingen in het Vrouwenhuis te Zwolle.

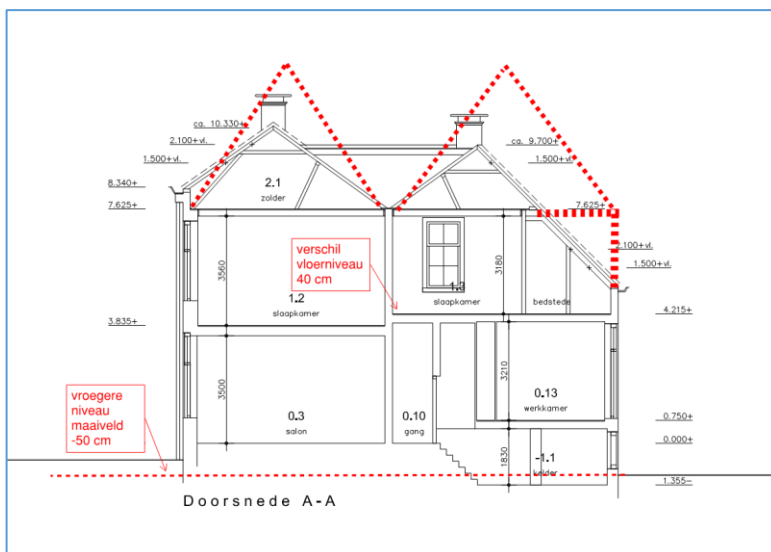
68 – 69. De classicistische omlijstingen staan op afgeschuinde neuten (links). Bij het venster tussen de haardkamer en de suite is het lijstwerk in de eerste helft van de 18de eeuw vervangen door een smallere lijst met holle en bolle profielen, typerend voor de Lodewijk XIV-stijl. De oude, veel te brede neuten bleven echter zitten (rechts). Een aanwijzing dat de classicistische lijsten en dus vermoedelijk ook de twee vlaks deuren ouder zijn dan de exemplaren in Lodewijk XIV-stijl.

Geen vleugels, wel hoger?

Uit het tijdens de restauratie blootgelegde metselwerk is niet gebleken dat de voorgevel vóór een bestaande gevel of gevels werd geplaatst, zoals onder meer is geopperd in het standaardwerk over Drentse havezaten *Huizen van Stand*.⁹ Er is dus ook geen bewijs gevonden voor een ‘inspringende entree’ met twee oudere zijvleugels ter weerszijde die in dit boek worden verondersteld als voorafgaande fase van de voorste beuk. Uit het zichtbare metselwerk kwam juist vrij duidelijk naar voren dat de gehele voorste beuk in één keer is gerealiseerd; voor- en zijgevels vormen één bouwphase. Dit blijkt niet alleen uit het metselverband, maar ook uit het gelijksoortige steenformaat. Wel moet daarbij de kanttekening worden geplaatst dat de meeste inboetingen hogerop in de gevel plaatsvonden. De situatie op begane grond- of funderingsniveau kan anders zijn.

Het bouwhistorische onderzoek van MAB stelt dat niet alleen de voorgevel, maar ook de achter- en zijgevels in 1717 werden opgetrokken en deels vóór het bestaande muurwerk werden geplaatst.¹⁰ De zichtbare gevelvlakken van de achterste beuk vertegenwoordigen echter duidelijk een andere, latere bouwphase dan die van de voorste beuk. Dit blijkt onder meer uit de uiteenlopende architectonische opvattingen en de grote 18de-eeuwse raamvensters, die tegelijk met het omringende metselwerk zijn aangebracht. Ook is er een klein verschil in de steenformaten. Bij de voorgevel en zijgevels van de voorste beuk bedraagt dit 20,5/21,5 x 10/10,5 x 3,5/4 bij de achtergevel en zijgevels van de achterste beuk 21,5/22 x 10,5/11 x 4/4,3. De tienlagenmaat is wel hetzelfde, namelijk ca. 52 cm.

Of de gevels van de achterste beuk inderdaad ouder muurwerk omhullen, was niet zichtbaar. Hoe dan ook vertegenwoordigt dit achterste deel, ondanks zijn jongere buitenkant, toch een oudere fase. Dit wordt vooral intern duidelijk. De scheidingsmuur tussen de twee bouwvolumes behoort duidelijk bij de achterste beuk, waartegen het voorste deel is aangezet. De indruk ontstaat dat de achtergevel ooit hoger opgetrokken is geweest en hier dus een volwaardige verdieping bestond. Dit zou het onpraktische hoogteverschil tussen de voor- en achterzijde verklaren, en ook de dikte van anderhalve steen van de scheidingsmuur op verdiepingsniveau – ongebruikelijk fors als het hier zou gaan om een gewone binnenmuur. Vermoedelijk is bij de realisatie van nieuwe achtergevel dit deel van het pand verlaagd (afb. 70). Dat kan in de tweede helft van de 18de eeuw zijn gebeurd, maar misschien ook wel in 1717.

70.

Eindconclusie

Niemand van ons was erbij toen het voorste gedeelte van Oldengaerde werd gebouwd. En dus blijft het altijd mogelijk dat Cornelis van Dongen jr. een zodanige voorliefde had voor de Vingboonsstijl – de stijl uit zijn vroege jeugd – dat hij in 1717 besloot een gevel te realiseren die perfect in de 17de eeuw zou passen.

Als dit zo zou zijn, zou dit eigenlijk een unicum zijn. Want dan greep Van Dongen voor het ontwerp niet terug op de middeleeuwen, zoals vrijwel al zijn tijdgenoten met historiserende fantasieën deden, maar op een stijlperiode die nog maar kort achter de rug was. ‘Retro’ zouden we dat in onze tijd noemen. Daarbij nam hij bovendien een grote precisie in de bijbehorende architectonische details in acht, zodat het tijdsverschil niet merkbaar is. Bij veel adellijke huizen in historiserende trant verraden zaken als ‘middeleeuwse’ torens en kantelen steevast hun ware leeftijd door eigentijdse interpretaties van het verleden of door afwijkend materiaalgebruik.

Maar voordat we deze mogelijkheid als werkelijkheid omarmen, moeten we wel in het bezit zijn van hard bewijs, bijvoorbeeld in de vorm van schriftelijke bronnen of dendrochronologische dateringen. Anders lopen we het risico de geschiedenis van het pand ernstig te verdraaien. Eén jaartalsteen is daarbij niet genoeg, zeker niet als deze zich in een aangepast gevelvlak bevindt. Zolang dit bewijs ontbreekt, moeten we uitgaan van de waarschijnlijke optie, namelijk dat de voorkant simpelweg ouder is en dat het jaartal 1717 op een ander feit duidt dan de bouw. Bij dit onderzoek zijn daar de nodige aanwijzingen voor gevonden.

De vraag is wanneer de gevel dan wel tot stand kan zijn gekomen. Een grote kans dat dit gebeurde kort na 1660, toen Cornelis van Dongen senior eigenaar van de havezate werd. Zoals gezegd kwam deze eerste Van Dongen uit Zwolle, waar de populariteit van de Vingboonsstijl destijds op zijn hoogtepunt was. Het zal hem geen moeite hebben gekost hier een kundige architect en vaklieden te vinden. Zwolle stond bovendien bekend als een overslagmarkt van natuursteen (Bentheimer zandsteen), zodat de ornamenten heel goed in deze stad kunnen zijn vervaardigd of aangeschaft. Dergelijke ornamenten werden overigens vrij seriematig geproduceerd, dus in die zin kan het kloppen dat ze niet speciaal voor Oldengaerde werden gemaakt, wat uiteraard nog niet wil zeggen dat het hier om tweedehandsjes ging.

Eventueel kan ook Johan van Echten, de vorige eigenaar van Oldengaerde en de schoonvader van Cornelis van Dongen sr., nog als bouwheer gelden. Misschien wilde hij met dit pronkstukje zijn hoge status bevestigen nadat hij in 1647 tot de ridderschap van Drenthe werd toegelaten. In dat geval zouden we hier zelfs met een tamelijk vroeg voorbeeld van de pilasterstijl te maken hebben.

Zelfs als de gevel toch in 1717 tot stand zou zijn gekomen, is duidelijk dat van het oorspronkelijke ontwerp weinig meer over is sinds het terrein werd opgehoogd en de gevel- en raamindeling werden aangepast. Het is goed mogelijk dat dit pas rond 1775 plaatsvond, toen het pand ‘geheel en modern werd vertimmerd’ onder Isaac van Dongen tot Entinge.¹¹ Mogelijk is toen ook de achtergevel vernieuwd en verlaagd. Dat de voorgevel niet datzelfde lot ten deel viel, zou ermee te maken kunnen hebben dat juist in deze periode de pilasterstijl opnieuw in de mode kwam.

Er liggen nog veel vragen open over de bouwhistorie van Oldengaerde. Hopelijk biedt de restauratie van het interieur nieuwe mogelijkheden om enkele raadsels te ontrafelen.

Noten

¹ J. Klingers (Wijster, 2015) *Zó 1717. Of toch niet...? Ruimteboek entree havezate Oldengaerde Dwingeloo*.

Studieopdracht opleiding BRM Hogeschool Utrecht.

² Het Drentse Landschap, kwartaalblad december 2017, nr. 96, F. van der Velde, A. Kooistra, *Herstel Oldengaerde*, pag. 14 – 15.

³ E. Osinga-Dubbelboer (Rotterdam, 2015) *Oldengaerde Interieurhistorisch onderzoek*, pag. 34 – 45. Studieopdracht opleiding BRM Hogeschool Utrecht.

⁴ Het Drentse Landschap, kwartaalblad december 2017, nr. 96, F. van der Velde, A. Kooistra, *Herstel Oldengaerde*, pag. 14 – 15.

⁵ Bij de Crackstate in Heerenveen – een pand waarmee Oldengaerde de nodige gelijkenissen vertoont – hebben in de 18de eeuw eveneens aanpassingen aan de topgevel plaatsgevonden.

⁶ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (red. (Meppel, 1989) *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag. 517.

⁷ G. ter Braake (Meppel 1987) *Drentse havezaten*, pag. 138 - 139

⁸ Monumenten Advies Bureau (Nijmegen, 2015), *Ontdekkingen in een huis van stand, bouwhistorische verkenning, waardenstelling en ruimteboek havezathe Oldengaerde te Dwingeloo*, pag. 90, 100.

⁹ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (red. (Meppel, 1989) *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag. 164 – 165.

¹⁰ Monumenten Advies Bureau (Nijmegen, 2015), *Ontdekkingen in een huis van stand, bouwhistorische verkenning, waardenstelling en ruimteboek havezathe Oldengaerde te Dwingeloo*, pag. 111.

¹¹ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (red. (Meppel, 1989) *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag. 166.